

sane na taką listę. Kolejną kwestią, która została poruszona, jest zderzenie między zasadą swobodnej oceny dowodów (w szczególności art. 233 k.p.c., art. 7 k.p.k.) a niekiedy widoczną wręcz przesadzającą rolą opinii biegłych.

Rozmowy w kularach były bardzo intensywne. Wnioskując z kolei z ożywionych dyskusji międzypanelowych – istnieje duża szansa, że będą one owocne na przyszłość.

W trakcie konferencji na korytarzu Uniwersytetu SWPS w Katowicach można było zapoznać

się między innymi z aparaturą przeznaczoną do badań psychologicznych, narzędziami diagnostycznymi (testami psychologicznymi). Całą konferencję dodatkowo umiliły i uświetniły uroczysta kolacja oraz koncert jazzowy w wykonaniu zespołu Kosma Kalamarz i Przyjaciele.

Uczestnicy konferencji uznali ją za niezwykle udaną i pouczającą, a zagadnienia, które zostały w jej trakcie poruszone, za bardzo istotne i przydatne z praktycznego punktu widzenia.

Agnieszka Szydełko

Międzynarodowy program: *Rights, Justice, and Memories of the City, Lwów, 9–12 listopada 2017 r.*

Lemkin, Lauterpacht, Hans Frank... i... Chopin

Niecodzienne wydarzenia miały miejsce we Lwowie w dniach 9–12 listopada 2017 r. Wszystkie one ogniskowały się wokół wyjątkowego przedsięwzięcia profesora Philippe’a Sandsa – brytyjskiego adwokata/barristera (radcy Jej Królewskiej Mości), profesora University College London, a od trzech lat także członka Kolegium „Palestry”.

Projekt, o którym mowa, sięga korzeniami końca roku 2010, gdy prof. Sands otrzymał zaproszenie ze Lwowa do wygłoszenia wykładu z zakresu prawa międzynarodowego... Zaproszenie przyszło z miasta, o którym słyszał, bo w nim to w 1904 r. urodził się jego dziadek Maurycy Leon Buchholz. Przygotowania do wyjazdu do Lwowa zapoczątkowały niezwykle przygodę... podróż w celu zbadania przeszłości swojej rodziny, a tym samym w jakimś stopniu w poszukiwaniu tożsamości. Owa „podróż” to kilkuletnie kwerendy, śledztwa... a przy tym spotkania dziesiątek ludzi na całym świecie.

Na początku Philippe zawiązał kilka razy do Polski. W 2012 r. Instytut Allerhanda zorganizował mu dwa wykłady: w Krakowie 2 kwietnia 2012 r., a następny 4 kwietnia 2012 r. w Warszawie w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych. Podczas wykładów opowiadał

o Lwowie jako kolebce współczesnego międzynarodowego prawa karnego.

Już w 2014 r. efekt łączenia rodzinnych poszukiwań z badaniami nad prawem międzynarodowym zaowocował prezentacją artystyczną pt. *East West Street: A Song of Good and Evil*, która miała premierę w listopadzie 2014 r.

Na początku 2015 r. odbyła się prapremiera filmu dokumentalnego według pomysłu Sandsa pt. *What Our Fathers Did: A Nazi Legacy* w reżyserii Davida Evansa. Pokaz prapremierowy był m.in. w Warszawie, gdzie po raz pierwszy mogłem obejrzeć ten film. Ukazuje on w interesujący sposób wyprawę intelektualną w przeszłość w towarzystwie synów dwóch zbrodniarzy hitlerowskich: Hansa Franka – Niklasa i Otto von Wächtera – Horsta. Jakże inne postawy synów: generalnego gubernatora i gubernatora Dystryktu Galicja.

Kilkuletnie badania, spotkania, korespondencje i podróże pozwoliły na stworzenie unikalnej opowieści o przeszłości i prawie międzynarodowym, w której wątki z historii własnej rodziny przeplatają się z wielką i straszną zarazem historią, w tym także historią rodzin – Hansa Franka, generalnego gubernatora części okupowanej Polski, odpowiedzialnego za śmierć milionów ludzi: Żydów, Polaków, Romów, Ukraińców...

oraz historia rodzin dwóch wybitnych jurystów, których łączył Lwów i studia na tamtejszym uniwersytecie – Rafała Lemkina, polskiego adwokata, twórcy pojęcia ludobójstwo, oraz Herscha Lauterpachta, współtwórcy statutu Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze i terminu „zbrodnie przeciwko ludzkości”. Owa opowieść to, bijąca rekordy – ku zaskoczeniu samego Autora – książka pt. *East West Street: On the Origins of “Genocide” and “Crimes against Humanity”* (2016). Oprócz wydań w języku angielskim w USA i w Londynie doczekała się tłumaczeń na języki: ukraiński, hiszpański, portugalski, francuski, niemiecki i polski (polska wersja ukaże się lada tydzień), a w przygotowaniu są następne.

Wróćmy jednak do listopadowego Lwowa AD 2017.

Projekt miał pięć odsłon.

PIERWSZĄ ODSŁONĄ był inauguracyjny wykład prof. Sandsa pt. *Moving Beyond East West Street – Challenges for the Future and the Rule of Law (Wyjście poza „wschodnio-zachodnią ulicę” – wyzwania dla przyszłości i rządów prawa)*, który odbył się pierwszego dnia o godzinie 18.00 w nowoczesnym gmachu Centrum im. Andrija Szeptyckiego Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu (ul. Kozelnycka 2a), przy przepelnionej sali wykładowej. W czasie wykładu prelegent przedstawił reakcje na swoją książkę, a także reperkusje z nią związane, lub nią zainspirowane – w kontekście współczesności. Po wykładzie i krótkiej dyskusji prof. Sands podpisywał swoją książkę, wydaną kilka tygodni wcześniej w języku ukraińskim jako *Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова*¹.

DRUGA ODSŁONA to międzynarodowy „workshop” pn. *Placeless/Placeness: Ideas of Rights and Justice in Eastern Europe (Niezakorzenie/zakorzenie – idee prawa i sprawiedliwości w Europie Wschodniej)*². Miał on miejsce drugiego dnia (10 listopada), a uczestnicy spot-

kali się w Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej przy ul. Bohomolca 6, by obradować nad tytułowym zagadnieniem – w trzech panelach. Obrady panelu pierwszego, zatytułowanego *Post-Imperial Moment: Legal Ideas and Transformed Places (Czasy postimperialne: idee prawne i przeobrażone miejsca)*, prowadziła Franziska Exeler z Wolnego Uniwersytetu w Berlinie i Uniwersytetu w Cambridge, a uczestnikami panelu byli: William Pomeranz (Kennan Institute, The Wilson Center, USA), rozprawiający o prawie i konstytucji sowieckiej (stalinowskiej z 1936 r.) oraz Natasha Wheatley (Princeton University, USA), która przedstawiła ciekawe zagadnienie „sztuki posiadania praw” przez narody – jako osoby prawne, wychodząc od cesarstwa habsburskiego, a dochodząc do współczesnego prawa międzynarodowego³. Dyskusję po panelu moderował Gerry Simpson (London School of Economics), który prowokacyjnie polemizował też z tezami przedstawionymi przez referentów.

Po przerwie kawowej rozpoczął się drugi panel, *Post-War Moment: Local Means and Meanings of Justice (Okres powojenny: zasoby lokalne i znaczenie sprawiedliwości)*, który moderowała dyrektor Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej Sofia Dyak. W ramach panelu zagadnienia przedstawili: Franziska Exeler (*Anatomia sowieckiej zbrodni wojennej: Czernihów, październik 1947 – o wywołanej przez Sowietów kolejnej fali głodu*), Louisa McClintock z Columbia University (*Badanie w cieniu krematoriów: Polska i Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich*) oraz Iryna Sklokina z Centrum Historii Miejskiej (*Sowieckie procesy kolaborantów nazistowskich w kontekście propagandy, polityki narodowej oraz zimnej wojny 1960–1980*). Dyskusję moderował Pieter Lagrou z Wolnego Uniwersytetu w Brukseli.

Po obiedzie uczestnicy „workshopu” wzięli udział w obradach w ramach „okrągłego stołu”

¹ Переклад: Мигаль Павло, Львів: Видавництво Старого Лева 2017, ss. 652.

² Organizatorzy przetłumaczyli tytuł jako: „Idee (bez) miejsca: Koncepcje i praktyki praw i sprawiedliwości w Europie Wschodniej”.

³ *The Art of Having Rights: Nations as Legal Persons between Habsburg and International Law*.

Część uczestników pod tablicą poświęconą Herschowi Lauterpachtowi. Od lewej: Lara i Leon Sands, Sarah Nouwen, Andrij Moskalenko, Sofia Dyak, Andrij Sadowyj (mer Lwowa), Katya i Philippe Sands, wnuczka Lauterpachta Gabriel Cox z córkami Hermioną i Talią, Natalia Shiffrin, Lori Damrosch, Sean Murphy, Julia Murphy, Peter D. Trooboff

zatytułowanych *The Histories of International Lawyers between Research and Commemoration*, które moderował Philippe Sands, panelistami byli zaś Reut Paz (Unwersytet w Giessen), Markijan Bem (ETPCz) oraz Sarah Nouwen (Uniwersytet w Cambridge). Reut Paz przypomniała, że w czasie słynnego jerozolimskiego procesu Eichmann przyznał, że we Lwowie w czasie wojny zobaczył coś, czego nie widział wcześniej – „fontanny krwi wytryskające z ziemi”. W dyskusji wzięli natomiast udział inni uczestnicy oraz zaproszeni goście, w tym miejscowi politycy.

Po południu w restauracji „Ratusha”, mieszczącej się w prawym skrzydle gmachu ratusza miejskiego, odbyła się dyskusja pod hasłem: *Rights and Justice Today: Legacies, Challenges, and Implications (Prawa i wymiar sprawiedliwości współcześnie: dziedzictwo, wyzwania, implikacje)*, którą moderowała Kateryna Busol, głos zaś zabrali: Lori Damrosch (Columbia University), Sean Murphy (George Washington University), Hanna Judkowska (Europejski Trybunał Praw Człowieka) i Iwan Horodyskyj (Ukraiński Katolicki Uniwersytet). Na szczególną uwagę zasługuje wystąpienie prof. Seana Murphy’ego, który przedstawił i omówił projekt konwencji ONZ o zbrodniach przeciwko ludzkości, wyrażając nadzieję, że w przyszłości dojdzie do jej przyjęcia.

W ramach „refleksji zamykających” obrady, zatytułowanych *On Urban Pride: Famous Lvi-*

vians, City Branding and Critical Reflections on the Past (Miejska duma: Sławni lwowianie, kreowanie wizerunku miasta i krytyczne refleksje o przeszłości), moderowanych przez Sofię Dyak, głos zabrali Philippe Sands, Iryna Starowoit (Ukraiński Katolicki Uniwersytet), Andrij Moskalenko (wicemer Lwowa) oraz Norman Davies (University College London/Oxford University). Szczególnie głęboko poruszyła wypowiedź prof. Starowoit, która wskazała, że Lwów to nie tylko ukraińska teraźniejszość, ale pokolenia, które żyły w mieście wcześniej i te, które miały tu żyć; pokolenia nie tylko ukraińskie, ale także przedstawiciele innych narodów, przede wszystkim lwowian – Polaków, lwowian – Żydów. Należy to zaakceptować i propagować, a nie zmieniać historię tworzeniem mitów o „zawsze ukraińskim mieście”, bo takim ono onegdaj nie było. Wątek specyfiki Lwowa kontynuował prof. Davies, który wskazał, że dzieje Lwowa w szerszym kontekście nie są wyjątkiem, np. jeśli chodzi o zmianę przynależności państwowej, a przede wszystkim wymianę ludności miasta, że podobne sytuacje miały miejsce także w Zjednoczonym Królestwie, nie zmienia to miejscowej specyfiki miasta. Po wystąpieniach wywiązała się ciekawa dyskusja na temat tego, czym Lwów był i do czego winien dążyć.

Zarejestrowanymi uczestnikami „workshopu” byli, oprócz wymienionych: Ornella Rovetta (Université Libre de Bruxelles, Belgia),

Tablica poświęcona pamięci Herscha Lauterpachta na froncie kamienicy przy ul. Teatralnej 6

Tablica poświęcona pamięci Rafała Lemkina na froncie kamienicy przy ul. Zamarstynowskiej 21

Tablica poświęcona pamięci Louisa B. Sohna na froncie kamienicy przy ul. Hnatiuka 18

Izabella Tabarovsky (Kennan Institute, The Wilson Center, Washington D.C., USA), Cindy Wittke (Uniwersytet w Lipsku, Niemcy), Ihor Zeman (Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki) i Adam Redzik (Uniwersytet Warszawski).

TRZECIĄ ODSŁONĄ projektu było odsłonięcie tablic pamiątkowych poświęconych trzem wybitnym jurystom, absolwentom Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie: Herschowi Lauterpachtowi, Rafałowi Lemkinowi i Louisowi B. Sohnowi.

11 listopada o 11.00 zgromadziliśmy się na ul. Teatralnej 6, przy kamienicy, w której mieszkała niegdyś rodzina Lauterpachtów, w tym Hersch Lauterpacht. Padał intensywnie deszcz. W takich warunkach atmosferycznych, po przemówieniach Philippe'a Sandsa, Sofii Dyak, mera miasta Andrija Sadowego oraz wnuczki Lauterpachta, odsłonięta została tablica upamiętniająca uczonego. Następnie przeszliśmy na północ miasta, na ulicę Zamarstynowską 21, gdzie prawdopodobnie przez około rok mieszkał student Rafał Lemkin. Przy pięknym słońcu, po przemówieniu Sandsa, kuzynki Lemkina z USA Alix Lemkin, sędzi ETPCz Hanny Judkiwskiej, sędziego Erika Møse, niegdyś prezesa Międzynarodowego Trybunału Karnego ds. Rwandy i wicemera Andrija Moskalenki, odsłoniliśmy tablicę upamiętniającą Rafała Lemkina. Potem poszliśmy na pobliski plac, gdzie stoi pomnik upamiętniający Żydów lwowskich zamordowanych w czasie Szoa. Po drodze mijaliśmy gmach, w którym przed 1939 r. mieściło się Gimnazjum nr V im. Stanisława Żółkiewskiego, do którego przez osiem lat uczęszczał Lauterpacht (w latach 1908–1915). Trzecią tablicę (przygotowaną

Po programie mer Lwowa Adrij Sadowyj wręczył prof. Sandsowi złoty herb miasta Lwowa, a Emanuelowi Axowi pamiątkowy medal z podobizną króla Danily Halickiego. Od lewej: Adrij Sadowyj, Katja Riemann, Nina Brazier, Laurent Naouri, Philippe Sands i Emanuel Ax

z inicjatywy Petera D. Trooboffa) odślanialiśmy przy ul. Hnatiuka 18, niegdyś Jagiellońskiej, w sąsiedztwie gmachu, w którym mieszkał prof. Maurycy Allerhand z rodziną. Niebo się ponownie zachmurzyło, ale deszcz nie padał. Tablica poświęcona jest Louisowi B. Sohnowi, współtwórcy Karty Narodów Zjednoczonych, wybitnemu uczonemu, znawcy prawa międzynarodowego, a przed 1939 r. koledze z roku na studiach prawniczych i dyplomatycznych Jana Kozielewskiego, czyli późniejszego Jana Karskiego, i wieloletniego ucznia, seminarzysty prof. Kazimierza Przybyłowskiego.

ODSŁONA CZWARTA. Tego samego dnia, 11 listopada o godzinie 19.00, w Filharmonii Lwowskiej rozpoczęło się artystyczne przedstawienie pt. *East West Street: A Song of Good and Evil*. Było to pierwsze wykonanie programu w tej części Europy (po występach w Londynie, Sztokholmie i Norymberdze). Wykonawcami byli artyści brytyjscy, niemieccy, francuscy i amerykańscy. Narratorami: Philippe Sands (Londyn) i Katja Riemann (Hamburg), oprawę muzyczną zapewnili: śpiewający basem-barytonem Laurent Naouri (Paryż, Nowy Jork) i pianista Guillaume de Chassy (Paryż), reżyserem całości była Nina Brazier (Londyn). Specjalnym gościem programu był urodzony we Lwowie znakomity pianista amerykański polsko-żydowskiego pochodzenia Emanuel Ax (Nowy Jork). Prezentacja oparta została na motywach części książki Sandsa *Est West*

Street – historii rodzin Lauterpachta, Lemkina oraz Hansa Franka... i kształtowaniu się dobra, czyli ochrony prawnomiędzynarodowej praw jednostki na gruzach zła, czym były zbrodnie II wojny światowej.

W trakcie przedstawienia Emanuel Ax pięknie wykonał trzy utwory, w tym Fryderyka Chopina. Nabrało to szczególnej wymowy po jakże trudnym programie, w dniu polskiego Święta Niepodległości.

Nieco ukrytym bohaterem prezentacji była Polska, a właściwie tragedia, jaka ją dotknęła podczas II wojny światowej, a tym samym rodziny dwóch prawników (Lauterpachta i Lemkina), które zostały w większości zamordowane przez niemieckich zbrodniarzy w ramach Holokaustu na ziemiach okupowanej Polski.

Chopin... płynące jak górski potok dźwięki przybierające na sile, opadające wodospadem, i dalej meandrująco płynące... precyzyjną harmonią.

Nie mogło to nie sprawić, że Święto Niepodległości Polski Roku 2017 przeżyte z dala od groźnie „świętującej” Warszawy, we Lwowie... z Lemkinem, Lauterpachtem..., z Philippe'em Sandsem i jego Rodziną..., z Emanuele Axem, który przyznał po koncercie, że nie mógł tu i teraz nie zagrać Chopina... i właśnie z tym najbardziej polskim kompozytorem – choć przecież z ojca Francuza – było wyjątkowe i pozostanie w pamięci.

Philippe Sands z autorem przed tablicą poświęconą Rafałowi Lemkinowi przy ul. Zamarstynowskiej 21 we Lwowie

ODSŁONA PIĄTA miała miejsce ostatniego dnia, 12 listopada. Zainteresowani uczestnicy wydarzeń pojechali do Żółkwi, rodzinnego miasta Herscha Lauterpachta, ale i przodków prof. Sandsa – Żółkwi, po której oprowadzała Ludmiła Baibula, do niedawna pracownik Muzeum w Żółkwi. Właśnie w Żółkwi jest owa „wschodnio-zachodnia ulica” (*East-West Street* z tytułu książki), na której wschodnim krańcu stał niegdyś dom Lauterpachtów, na zachodnim zaś dom Buchholzów – przodków i krewnych Philippe’a Sandsa.

Lwów, a właściwie Uniwersytet Lwowski, był miejscem, które łączy Herscha Lauterpachta, Rafała Lemkina i Louisa B. Sohna. Wszyscy byli studentami Wydziału Prawa, wszyscy słuchali wykładów wybitnych polskich uczonych jurystów, takich jak Juliusz Makarewicz, Roman Longchamps de Bérier, Maurycy Allerhand, Stanisław Starzyński, Oswald Balzer. Dwaj z nich, którym poświęcono lwowski projekt (Lauterpacht i Lemkin), wnieśli ogromny wkład w ochronę praw człowieka na forum międzynarodowym, czyniąc jednostkę podmiotem prawa międzynarodowego karnego, choć różnili się co do pryncypiów owej ochrony. Przynieśli dobro światu, a chlubę swoim rodzinom, narodom, państwom i miastom.

Organizatorami tego wyjątkowego i wielospektrowego projektu byli: Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej we Lwowie, kierowane przez dr Sofię Dyak, bez której znakomitego Zespołu nie sposób wyobrazić sobie przygotowania wydarzenia, oraz Centrum Sądów i Trybunałów Międzynarodowych Uniwersytetu Londyńskiego (University College London), kierowane przez prof. Philippe’a Sandsa, który był nie tylko inicjatorem, współorganizatorem, ale też główną postacią projektu – zarówno jego części naukowej, jak i artystycznej. W organizacji wspierała ich Franziska Exener

z Uniwersytetu w Cambridge oraz z Wolnego Uniwersytetu w Berlinie. Korespondencję z zaproszonymi gośćmi prowadziła z ramienia Centrum Historii Miejskiej Pani Julia Dyczka. Z pewnością w przygotowanie wydarzeń zaangażowanych było wiele osób, w tym inni pracownicy i współpracownicy Centrum Historii Miejskiej we Lwowie.

Przedsięwzięcie nie miało by takiej rangi, gdyby nie wsparcie ze strony podmiotów lwowskich, szczególnie Departamentu Kultury Urzędu Rady Miejskiej, a także Katolickiego Ukraińskiego Uniwersytetu we Lwowie. Wsparcia przedsięwzięciu udzielił też Kennan Institute, będący częścią The Wilson Center (USA).

Miejmy nadzieję, że na wiosnę podobne wydarzenie będzie miało miejsce w Polsce – w Warszawie, która jak żadne inne miasto europejskie ucierpiała w czasie II wojny światowej, doświadczyła zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko ludzkości i ludobójstwa, zbrodni, za które odpowiedzialność ponosił rezydujący na Wawelu w Krakowie generalny gubernator Hans Frank. Może więc także w Krakowie, oraz we Wrocławiu, gdzie po 1945 r. przeniósł się w jakimś stopniu świat przedwojennego Lwowa.

Adam Redzik